

Marcin Ziomek

Uniwersytet Jagielloński (Kraków)
Jagiellonian University (Cracow)

Filozoficzne aspekty symbolizmu rosyjskiego

Philosophical Aspects of Russian Symbolism

Abstract

The aim of this chapter is to discuss the final monograph by Fyodor Stepun, *Mystische Weltschau. Fünf Gestalten des russischen Symbolismus* (1964). Its Russian translation entitled *Мистическое мировидение. Пять образов русского символизма* did not come out until 2012. The work consists of portraits of five leading – according to Stepun – Russian Symbolists: two philosophers (Vladimir Solovyov and Nicolai Berdyaev) and three poets (Vyatcheslav Ivanov, Andrei Bely and Alexander Blok). The book, written for the German reader and intended as an introduction into the topic of the Russian Silver Age, is at the same time its crowning and summation. The chapter focuses primarily on the innovative nature of the work, manifested in Stepun's emphasising the philosophical aspect of Russian Symbolism and on the originality of the method employed by the thinker – which he himself called the sociology of culture. In his work, Stepun skilfully combines a biographical sketch with an interpretation of the oeuvre of selected authors, oriented towards mystical perception of the world.

Keywords: the Silver Age, Fyodor Stepun, Russian Symbolism, philosophy, Modernism

Słowa kluczowe: Srebrny Wiek, Fiodor Stiepun, symbolizm rosyjski, filozofia, modernizm

W 1964 roku w monachijskim wydawnictwie Carl Henser Verlag ukazała się ostatnia opublikowana za życia praca Fiodora Stiepuna (1884–1965) zatytułowana *Mystische Weltschau. Fünf Gestalten des russischen Symbolismus*. Książka, napisana z myślą o niemieckim czytelniku, wyrosła z akademickiej praktyki¹ autora i została pomyślana jako swoiste wprowadzenie w problematykę

---

¹ Przed pierwszą wojną światową Stiepun był członkiem Biura Prowincjonalnych Wykładowców i regularnie jeździł po Rosji z wykładami na tematy filozoficzno-estetyczno-historyczne. Na emigracji (1922) pracował na niemieckich uczelniach, najpierw w Dreźnie (w latach

Srebrnego Wieku. Jej rosyjski przekład (*Мистическое мировидение. Пять образов русского символизма*) został opublikowany dopiero w 2012 roku, a więc niemal 50 lat po ukazaniu się oryginału. Użyty w tytule rzeczownik *die Weltschau* przetłumaczony jako *мировидение* daje pewne wyobrażenie o charakterze i podejściu Stiepuna do badanej materii².

Praca *Mistyczne światoodczucie* (*Мистическое мировидение*, 2012) – swoiste *opus magnum* myśliciela – to niezwykle pięć portretów bliskich autorowi przedstawicieli rosyjskiego symbolizmu, których znał osobiście (poza Władimirem Sołowjowem), z którymi przyjaźnił się i współtworzył oblicze epoki³. Bohaterami Stiepunowskiego studium są: Władimir Sołowjow (1853–1900), Nikołaj Bierdiajew (1874–1948), Wiaczesław Iwanow (1866–1949), Andriej Biely (1880–1934) oraz Aleksander Błok (1880–1921). Wybór zdaje się nieprzypadkowy, ponieważ, zdaniem Aleksandra Jermiczowa, światopogląd myśliciela współbrzmiał z religijno-mistycznym ujmowaniem świata przez owych czołowych przedstawicieli symbolizmu rosyjskiego:

Мировоззрение Ф. А. Степуна, сложившееся ко времени революции и гражданской войны, принадлежит к того же рода христианско-мистическому

1926–1937 wykładał socjologię w tamtejszej Wyższej Szkole Technicznej), a od 1946 roku w Monachium. Na Uniwersytecie Monachijskim utworzono specjalnie dla niego Katedrę Historii Kultury Rosyjskiej. Wykłady o rosyjskiej kulturze duchowej cieszyły się olbrzymią popularnością wśród słuchaczy. Znajomość języka niemieckiego Stiepun wyniósł z domu (ojciec myśliciela był z pochodzenia Niemcem) i udoskonił podczas studiów filozoficznych w Heidelbergu. Po niemiecku ukazało się wiele jego prac i artykułów, w tym powstałe w latach 1937–1945 monumentalne memuary. Wersję rosyjską wspomnień zatytułowaną *Бывшее и несбывшееся* opublikowało nowojorskie wydawnictwo imienia Czechowa w 1956 roku. Przez lata Stiepun pełnił funkcję pośrednika między kulturą rosyjską i niemiecką, był postacią niezwykle popularną w Niemczech. Na jego śmierć zareagowały wszystkie tamtejsze najważniejsze gazety.

² Galina Snieżyńska w uwagach i komentarzach do rosyjskiego przekładu pisze:

Что касается названия, «мировидение» представляется приемлемым переводом немецкого «Weltschau», так как, исходя из практики перевода и лексикографии, слова «мировоззрение» и «миропонимание» можно считать закрепившимися соответствиями немецкого «Weltanschauung», лексическая семантика их несколько уже, нежели у отличающегося более высокой степенью абстракции «Weltschau»; неоднократно используемый Ф. Степуном в различных сочинениях термин «миросозерцание» с иной стороны опять-таки конкретизирует характер отношения к миру: как созерцательный или созерцающий. Поэтому компонент «-видение», в особенности в сочетании с «мистическое», скорее всего может наиболее верно предать обобщенный характер немецкого «schau» [Снежинская 2012: 455–456].

³ Stiepun był wśród inicjatorów powołania rosyjskiej wersji międzynarodowego czasopisma filozoficznego „Logos” i jako jeden z redaktorów aktywnie uczestniczył w tej śmiałej próbie „okcydentalizacji, profesjonalizacji i unaukowania filozofii rosyjskiej” [Mazurek 2008: 179].

символическому мировидению, носителями которого стали главные персонажи его книги [Ермичев 2012: 26].

W filozofii Stiepun przeszedł drogę od neokantyzmu, poprzez filozofię romantyczną do oryginalnie pojmowanej filozofii mistycznej. W 1962 roku pisał na ten temat w liście do Hansa Georga Gadamera: „От Канта я переселился в романтику, чтобы потом дальше перейти к мистике: Майстер Экхарт (!), Якоб Беме и мистики восточной церкви” [cyt. za: Мелих 2012: 137]. Zapisem tej drogi jest jedyna – w olbrzymim dorobku myśliciela – *stricte* filozoficzna rozprawa zatytułowana *Жизнь и творчество* (*Życie a twórczość*, 1923)⁴.

Stiepun obok Siergieja Hessena, Gieorgija Fiedotowa czy Iwana Iljina należał do najmłodszego pokolenia rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego urodzonego w latach 80. XIX wieku, którego młodość i dojrzewanie intelektualne przypadło na burzliwe lata przełomu XIX i XX stulecia zwieńczone rewolucją w 1905 roku. Jerzy Kapuścik tak pisał na temat duchowych poszukiwań rosyjskiej inteligencji tamtych czasów:

W kulturze europejskiej rozkwit rosyjskiej duchowości religijnej na początku XX wieku, w warunkach całkowitego podporządkowania państwu Cerkwi prawosławnej – skostniałej dogmatycznie i strukturalnie – jest niewątpliwie ewenementem. [...] Okres największej jej aktywności i rozgłosu dotyczy jednak niespełna dwudziestu lat, przypadających na początek naszego stulecia, w tym niecałe, bo przerwane rewolucją październikową, drugie dziesięciolecie. Duchowość – inaczej renesans, odrodzenie religijne lub filozofia – owego „srebrnego wieku” zajmowała się: po pierwsze, wypracowaniem idei filozofii na podstawie przekonania o istnieniu związku ponadindywidualnej rzeczywistości wszystkiego ze wszystkim (było to rozwinięcie idei „wszechjedności” Władimira Sołowjowa), po drugie, problemem [...] „idei rosyjskiej” przez pryzmat losów, aspiracji i natury inteligencji i, po trzecie, problemem rewolucji rosyjskiej w świetle filozoficznych dociekań istoty tego zjawiska, zyskującego również konkretny, negatywny wymiar polityczno-kulturowy [Kapuścik 2000: 7–8].

Organiczną częścią kultury duchowej przełomu wieków i początku XX stulecia był także symbolizm. Uformowany we Francji i w Belgii w ostatnim 15-leciu XIX wieku nabrał szczególnego charakteru na gruncie

⁴ Rozprawa miała być w założeniach autora „[...] pierwszym szkicem systemu filozoficznego, usiłującego na gruncie krytycyzmu Kantowskiego naukowo obronić i usprawiedliwić wyraźnie podsunięty przez romantyków i słowianofilów ideał religijny” [Сренyh 1956: 151; tłum. – M. Z.].

rosyjskim, stało się to między innymi za sprawą poetów tej miary co Błok, Bieli czy Iwanow. Leonid Stołowicz stwierdza:

W Rosji zyskał on własne cechy i otrzymał filozoficzne uzasadnienie. [...] Symbolizm to określony światopogląd. Dlatego teoria symbolizmu była związana z wyjaśnianiem ważnych problemów filozoficznych. [...] Poeci symboliści nie tylko pragnęli ucieleśnić w swojej twórczości artystycznej światopogląd symbolistyczny, ale też teoretycznie opracować jego zasady [Stołowicz 2008: 397].

Spośród całej plejady symbolistów to właśnie Rosjanie, a w szczególności tak zwane młodsze pokolenie, zdradzali największe ambicje filozoficzne⁵. I choć filozoficzny aspekt symbolizmu rosyjskiego stanowi w kulturze europejskiej zjawisko oryginalne i powszechnie znane, to nie doczekało się ono jak dotąd szczegółowego omówienia⁶. Studium Stiepuna wydaje się pod tym względem pionierskie.

Symbolizm – chyba jak żaden inny kierunek literacki – oddziaływał na wszystkie właściwie dziedziny ówczesnej kultury i był zjawiskiem ogólniestetycznym. Jean Cassou pisze:

Cała [...] epoka mówiła językiem symbolizmu. Sposoby wyrazu były rozmaite: przede wszystkim wypowiadała się ona poprzez prozę i poezję, przekształcając obie w niedozwolonych dotąd ich połączeniach i kombinacjach; poprzez nowy teatr i spekulacje filozoficzne; poprzez malarstwo, rzeźbę, rzemiosła graficzne i dekoracyjne, typografię, meblarstwo, architekturę, muzykę [Cassou 1992: 8].

Ponadto: „Estetyka symbolistyczna przybiera formy najbardziej nieoczekiwane, ponieważ wkracza w dziedziny ledwie dotąd tknięte: marzenia, tego,

---

⁵ Anna Sobieska pisze:

W przeciwieństwie bowiem do symbolizmu francuskiego, to właśnie w teoriach rozwijanych na wschodzie Europy symbolistyczna wyobraźnia związana została z rozbudowanymi systemami filozoficznymi, uwikłana w sprawy ontologii, w zagadnienia procesów poznawczych czy spowinowacana z eschatologicznymi prorocztwami [Sobieska 2003: 281].

⁶ Warto zwrócić uwagę na szerszą „nieobecność” symbolizmu rosyjskiego w światowym dyskursie literaturoznawczym. Anna Balakian w wystąpieniu *Międzynarodowy charakter symbolizmu* wygłoszonym w 1967 roku na V Międzynarodowym Kongresie AILC (Międzynarodowe Stowarzyszenie Literatury Porównawczej) ani razu nie wspomina o Rosji [zob. Balakian 1997]. Fundamentalna na gruncie polskiego literaturoznawstwa praca Marii Podraży-Kwiatkowskiej *Symbolizm i symbolika w poezji Młodej Polski* [2001 (1975, 1994)] zawiera zaledwie tylko kilka drobnych odwołań do teorii symbolizmu rosyjskiego.

co imaginacyjne, fantastyczne, irrealne, magii, ezoteryzmu, snu i śmierci” [Pillement 1992: 31]. Pierre Brunel stwierdza:

Jeśli by klasyfikacje wchodziły w grę, należałoby stwierdzić, że po symbolizmie francuskim rosyjski jest najważniejszy. [...] Jedno jest pewne: poezja nowoczesna w Rosji zaczyna się z symbolizmem i określić akmeizm i futuryzm można tylko w stosunku do niego. Symbolizm to „nowy duch”, żywy przez lata, choćby i zaprzeczany [Brunel 1992: 195].

Symbolizm jako kierunek artystyczny odegrał niezwykle wprost rolę w literaturze i kulturze Srebrnego Wieku, zdecydował o literackim kształcie epoki i stanowił ważny punkt odniesienia dla późniejszych poszukiwań. Georges Nivat podkreśla:

Символизм остается главной художественной (не только поэтической) школой в русской культуре XX века; все остальные школы, по сути дела, либо продолжали, либо опровергали его [Нива 1995: 73].

I choć symbolizm zachodnioeuropejski nie odżegnywał się od inspiracji filozoficznych – symbol traktowano bowiem jako szczególnego rodzaju „narzędzie odkrywania istoty rzeczy” [*Historia literatury rosyjskiej XX wieku* 2002: 54] – to dopiero w Rosji myśl filozoficzna w decydujący sposób uformowała oblicze i kształt ideowy tego kierunku w kulturze. Stało się to za sprawą twórczego odczytania idei Władimira Sołowjowa – „duchowego ojca” Srebrnego Wieku i patrona argonautów. Inspirujące okazały się koncepcje wszechjedności i Sofii, prorocze wizje zawarte na kartach traktatu *Trzy spotkania* oraz teurgiczna koncepcja sztuki. Filozofia w istotny sposób wpłynęła na symbolizm, ale też sam symbolizm, jak zauważa Stołowicz, ukształtował rosyjską myśl filozoficzną początku XX wieku [zob. Stołowicz 2008: 397].

Wyjątkowość Stiepunowskich esejów na temat symbolizmu rosyjskiego polega na zastosowanej przez myśliciela metodzie twórczej, którą określił mianem socjologii kultury:

Я стремился последовательно применять определенный метод, – метод социологии культуры, как я его понимаю. Однако если я, как исследователь Серебряного века, могу предложить вниманию читателей нечто существенное, то связано это, конечно, с тем, что сам я жил в ту эпоху, был близко знаком или даже связан дружескими отношениями с некоторыми из виднейших ее представителей [Степун 2012: 32–33].

Myślicielowi bliska jest tradycja portretu literackiego⁷ (u Stiepun to połączenie spotkania i portretu⁸), w ramach której starał się odmalować całościowość twórczej osobowości. Jurij Iwask trafnie ujął Stiepunowski sposób portretowania słowem:

Для него писатели эти – прежде всего личности, но набросанные им портреты – не психологические, и они – не иллюстрации к их философии или поэзии. Для Ф. А. Степуна ключи к пониманию мыслителя или поэта – не в сбивчивых загадках индивида, а в тайне творческой личности [Иваск 2012: 475].

Eseje Stiepun cechuje umiejętne połączenie elementów biograficzno-anegdotycznych z rekonstrukcją światopoglądu portretowanych twórców. Należy przy tym podkreślić, że Stiepun jako autor posiadał rzadką umiejętność łączenia, wydawałoby się mało istotnych, detali ze sprawami natury ogólnej.

Oryginalność pracy *Mistyczne światoodczucie* polega przede wszystkim na próbie pokazania symbolizmu w jego wymiarze filozoficznym. Takie ujęcie pozwala zaliczyć do grona symbolistów zarówno Sołowjowa, jak i Bierdiajewa, ale i wyeksponować filozoficzne teorie symbolizmu Iwanowa i Biełego. Włączenie do grona symbolistów autora *Sensu twórczości* pokazuje także, że Stiepun traktował symbolizm zdecydowanie szerzej niż tylko kierunek w literaturze. Symbolizm był dla niego swoistą metodą poznania filozoficznego. Przy czym należy dodać, że Stiepun jako myśliciela chrześcijańskiego interesował religijny aspekt symbolizmu.

Zainteresowanie symbolizmem w wymiarze filozoficzno-światopoglądowym jako czymś nowym w kulturze myśliciel wiązał z kryzysem ideowym wywołanym rewolucją 1905 roku, którego wyrazem był gremialny odwrót inteligencji rosyjskiej od marksizmu, oraz kompromitacją kierunków literackich ufundowanych na filozofii marksistowskiej i światopoglądzie materialistycznym. Pisał:

[...] после ужасов революции 1905 года вся мыслящая Россия внезапно осознала недостаточность марксистской идеологии и эстетическую неполноценность вскормленных марксизмом, идеологически заостренных произведений писателей, группировавшихся вокруг Горького.

⁷ Więcej na temat portretu literackiego zob. *Słownik rodzajów i gatunków literackich* [2012].

⁸ Warto zauważyć, że interesujące portrety rosyjskich pisarzy Fiodora Dostojewskiego, Lwa Tolstoja, Iwana Bunina, Borisa Zajcewa, Leonida Leonowa, a także Iwanowa, Biełego Stiepun zebrał w tomie *Spotkania* (Встречи, 1962).

Многословный натурализм этих литераторов вдруг оказался каким-то убогим [Степун 2012: 138].

Bohaterami swojej książki Stiepun uczynił pięciu twórców (dwóch filozofów i trzech poetów), a tematem trzy kluczowe zagadnienia, w jego przekonaniu najistotniejsze dla filozoficznej problematyki symbolizmu rosyjskiego. Są to: rewolucja, Cerkiew i miłość pojmowana w duchu filozofii Sołowjowa. Stiepun wyjaśnia:

[...] я выбрал только три темы, на мой взгляд наиболее существенные. Это революция, церковь и любовь как ее понимал Вл. Соловьев: любовь, обретшая приют на небесах ради совершения революции в земной жизни. Лишь этот смысл любви объясняет то, что в Серебряном веке теме любви было суждено, слившись с двумя другими темами – революции и церкви, образовать сложное единое целое [Степун 2012: 29].

Na kartach swojej pracy łączy w jedną całość opowieść biograficzną (każdy ze szkiców rozpoczyna się od obszernych fragmentów na temat kolei losów poszczególnych twórców), narrację rekonstruuującą mistyczny światopogląd i kreślącą portrety intelektualne czołowych symbolistów oraz analizy i interpretacje ich utworów. Warto zauważyć, że anegdotyczne passusy to nie ilustracje mające na celu uatrakcyjnienie wywodu, ale istotne, z punktu widzenia obranej przez myśliciela metody, fragmenty tekstu, bez których wielowymiarowy portret twórczej osobowości byłby niepełny. Stiepun zaznacza w przedmowie:

[...] эти описания не надо считать простыми иллюстрациями, моментальными фотографическими снимками, помещенными посреди научного текста, которые при чтении можно опустить, не потеряв при этом ничего важного для исследования. [...] Все картины, воссозданные на страницах этой книги, иллюстрируют важнейшие особенности людей, о которых я пишу. С этой точки зрения мои иллюстрации непосредственно входят в исследование. Осмелюсь заметить: благодаря интуиции я смог постичь дух как самой эпохи, так и ее личностей, и только благодаря этому итоги исследования, которые всегда имеют характер чего-то временного, сложились в целостную картину [Степун 2012: 33; podkr. – M. Z.].

Nie bez znaczenia jest użyty przez myśliciela przymiotnik **целостный**, ponieważ przez całe swoje życie był on rzecznikiem światopoglądu

integralnego. W swojej publicystyce wielokrotnie podnosił kwestię konieczności jego odrodzenia w chrześcijańskim duchu w społeczeństwie przyszłości wolnym od totalitaryzmów. W artykule *O człowieku „Nowego Gradu”* (*О человеке «Нового Града»*, 1932) wyjaśnia, jak rozumie integralność:

Подлинно целостное мирозерцание нельзя смешивать с мирозерцанием всего только **цельным**. Целостность есть религиозная форма цельности. В условиях христианской культуры целостное мирозерцание есть потому неизбежно мирозерцание христианское [Степун 1932: 10].

Idea integralności, kluczowa dla rosyjskiego sposobu postrzegania i ujmowania otaczającego świata, była także jedną z centralnych idei Stiepuna myśliciela. Stąd też zainteresowanie właśnie symbolizmem jako próbą stworzenia całościowego światopoglądu.

Celem niniejszego szkicu nie był opis teorii symbolizmu czy światopoglądu wybranych twórców zaprezentowany przez Stiepuna w tym ponad czterystustronicowym studium, są to bowiem ustalenia znane i wnikliwie opisane w literaturoznawstwie czy filozofii, ale wskazanie na prekursorski charakter jego pracy i zawartych w niej spostrzeżeń. Myśliciel wyeksponował bowiem te aspekty intelektualnego dziedzictwa swoich bohaterów, które później stały się przedmiotem uwagi i namysłu szerokiego grona interpretatorów twórczości Sołowjowa, Bierdiajewa, Iwanowa, Biełego i Błoka. Warto podkreślić kilka interesujących stwierdzeń. W przekonaniu Stiepuna zasługą symbolistów rosyjskich było przekroczenie granic symbolizmu jako kierunku artystycznego i podniesienie sztuki do rangi religii. W eseju o Biełym stwierdza:

Символизм и не стремился полностью исчерпать себя в словесных формах литературы – сами символисты видели в нем форму жизни и силу жизни. Все, что писали символисты, они понимали как послания от человека к человеку, как духовные действия. Отсюда и та густая сеть связей, любовей и дружб, исповедей и признаний, которые со временем возвращались и вливались в теоретические высказывания и художественные творения [Степун 2012: 313].

W innym miejscu tego tekstu dodaje: „Подлинная заслуга русского символизма рубежа веков – расширение на восток, и возвышение искусства до религии” [Степун 2012: 320].

Szkic poświęcony Sołowjowowi przynosi oryginalną interpretację metafizyki filozofa. Centralna kategoria Sołowjowskiej filozofii – idea wszechjedności – jest zdaniem Stiepuna jedną z prób przekazania mistycznego

doświadczenia spotkania z Sofią. Myśliciel konstatuje: „[...] метафизику Соловьева следует понимать как понятийно-символическое описание его мистического опыта” [Степун 2012: 62], i przekonuje, że warunkiem zrozumienia koncepcji metafizycznej autora *Wykładów o Bogoczłowieczeństwie* jest wiara w realność mistycznego doświadczenia Sołowjowa. Pozytywna wszechjedność to – w jego przekonaniu – jedno z imion Sofii.

W symbolizmie rosyjskim o religijnej proveniencji doszło do ciekawej syntezy filozofii zachodnioeuropejskiej z mistycznie ukierunkowaną myślą rosyjską, która zaowocowała, z jednej strony, oryginalnością symbolistycznych manifestów i traktatów, a z drugiej – poezją, która stworzyła grunt pod dalszy rozwój liryki w literaturze rosyjskiej. Symboliści rosyjscy, konstruując swoje teorie, wykorzystywali najróżniejszy materiał filozoficzny. Za najbardziej inspirującą uznaje się myśl Sołowjowa, ale nie bez znaczenia jest także wpływ europejskiej filozofii (Platon, Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche). Należy jednak podkreślić, że jednoznaczne wpisywanie symbolizmu rosyjskiego w jakąkolwiek tradycję filozoficzną wydaje się zadaniem bezużytecznym. Pisał o tym przekonująco Bieły na kartach swoich pamiętników:

[...] не прикрепляйте меня вы, прикрепители, объяснители, популяризаторы, – всецело: к Соловьеву, или к Ницше, или к кому бы то ни было; я не отказываюсь от них в том, в чем я учился у них; но сливать «мой символизм» с какой-нибудь метафизикой – верх глупости; прикрепите к Соловьеву – и наткнетесь на фразу в статье-воспоминании о Соловьеве о его малоговорящей метафизике; прикрепите к Риккерт – и наткнетесь на едкую пародию (против неокантианцев); самое мое мировоззрение – проблема контрапункта, диалектики энного рода методических оправ в круге целого [...] я – ни шопенгауэрианец; ни соловьист, ни ницшеанец, менее всего «ист» и «анец» [Белый 1989: 196–197].

Srebrny Wiek był dla Stiepuna epoką niezwyklego rozkwitu kultury rosyjskiej. Głęboko wierzył, że otwierają się przed nią niebywale wprost możliwości rozwoju. Pomimo dziejowej katastrofy, jaką stały się dla niego przewrót bolszewicki oraz przymusowa emigracja, nigdy nie tracił nadziei na odrodzenie się w nowej rzeczywistości idei, które w dialogiczny sposób kształtowały oblicze tej niezwyklej w dziejach kultury europejskiej epoki. Stiepun był jednym z ostatnich przedstawicieli rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego. Jak zauważa Mazurek:

Historia rosyjskiego renesansu dobiega końca około połowy ubiegłego wieku. Większość wybitnych przedstawicieli tego nurtu odchodzi ze świata na

przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych [...]. Ostatnią ważną książką z kręgu rosyjskiej myśli religijnej jest opublikowany w roku 1953 *Kryzys kultury industrialnej* Borysa Wyszewławcewa [Mazurek 2008: 223].

I choć *Mistyczne światoodczucie* Stiepuna nie jest pracą o takim znaczeniu jak najważniejsze dzieła rosyjskich spadkobierców Sołowjowa, to zajmuje ważne miejsce w próbie zrozumienia duchowego kształtu rosyjskiego modernizmu. Pomyślana jako wprowadzenie w Srebrny Wiek jest jednocześnie jego podsumowaniem. A Stiepun, „ostatni Mohikanin rosyjskiej filozofii na emigracji” [Кантор 2009: 3; tłum. – M. Z.], zasługuje także na przydomek „ostatniego symbolisty” [Тесля 2012; tłum. – M. Z.].

Bibliografia

- Balakian A.: 1997, *Międzynarodowy charakter symbolizmu*, przeł. H. Igalsen-Tygielska, w: *Antologia zagranicznej komparatystyki literackiej*, red. H. Janaszek-Inanićkova, Warszawa: Instytut Kultury, 129–135.
- Brunel P.: 1992, *Literatura*, w: *Encyklopedia symbolizmu*, przekł., oprac., przyp. J. Guze, Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 180–201.
- Cassou J.: 1992, *Duch symbolizmu*, w: *Encyklopedia symbolizmu*, przekł., oprac., przyp. J. Guze, Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 7–30.
- Historia literatury rosyjskiej XX wieku*: 2002, red. A. Drawicz, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kapuściak J.: 2000, *Sens życia. Antropologiczne aspekty rosyjskiego renesansu duchowego XX wieku w świetle prawosławia*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Mazurek S.: 2008, *Rosyjski renesans religijno-filozoficzny. Próba syntezy*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Pillement G.: 1992, *Malarstwo, grafika, rzeźba*, w: *Encyklopedia symbolizmu*, przekł., oprac., przyp. J. Guze, Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 31–54.
- Podraza-Kwiatkowska M.: 2001, *Symbolizm i symbolika w poezji Młodej Polski*, Kraków: Universitas.
- Słownik rodzajów i gatunków literackich*: 2012, red. G. Gazda, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sobieska A.: 2003, *Prymat tworzenia nad poznaniem w teoriach symbolizmu rosyjskiego i twórczości Bolesława Leśmiana*, „Sztuka i Filozofia”, nr 22/23, 281–302.
- Stiepun F.: 1999, *Życie a twórczość*, przeł. W. Sawicki, przekł. przejrzał i popr. S. Mazurek, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Stołowicz L.: 2008, *Historia filozofii rosyjskiej. Podręcznik*, przekł., posł. B. Żyłko, Gdańsk: Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria.

- Белый А.: 1989, *На рубеже двух столетий*, Москва: Художественная литература.
- Ермичев А. А.: 2012, *Того же рода имя*, в: Ф. А. Степун, *Мистическое мировидение. Пять образов русского символизма*, пер. Г. Снежинская, Е. Крепак, Л. Маркевич, Санкт-Петербург: «Владимир Даль», 5–26.
- Иваск Ю.: 2012, [*Fedor Stepun. Mystische Weltschau, Fünf Gestalten des russischen Symbolismus: Solowjew, Berdjajew, Iwanow, Belyi, Blok*. Carl Hanser Verlag, München, 1964], в: Ф. А. Степун, *Мистическое мировидение. Пять образов русского символизма*, пер. Г. Снежинская, Е. Крепак, Л. Маркевич, Санкт-Петербург: Владимир Даль, 474–478.
- История русской литературы XX век. Серебряный век*: 1995, ред. Ж. Нива, И. Серман, В. Страда, Е. Эткинд, Москва: Издательская группа «Прогресс» «Литера».
- Кантор В. К.: 2009, Ф. А. Степун: *русский философ в эпоху безумия разума*, в: Ф. А. Степун, *Жизнь и творчество. Избранные сочинения*, сост. и коммент. В. К. Кантор, Москва: Астрель, 3–39.
- Мелих Ю. Б.: 2012, Ф. А. Степун – *кантианец и мистик*, в: Федор Августович Степун, ред. В. К. Кантор, Москва: РОССПЭН, 113–137.
- Нива Ж.: 1995, *Русский символизм*, пер. В. А. Мильчина, в: *История русской литературы XX век. Серебряный век*: 1995, ред. Ж. Нива, И. Серман, В. Страда, Е. Эткинд, Москва: Издательская группа «Прогресс» «Литера», 73–105.
- Снежинская Г. В.: 2012, *О работе над переводом очерков Ф. Степуна*, в: Ф. А. Степун, *Мистическое мировидение. Пять образов русского символизма*, пер. Г. Снежинская, Е. Крепак, Л. Маркевич, Санкт-Петербург: «Владимир Даль», 455–473.
- Степун Ф. А.: 1932, *О человеке «Нового Града»*, «Новый Град», № 3, 6–20.
- Степун Ф. А.: 1956, *Бывшее и несбывшееся*, т. 1, Нью-Йорк: Издательство имени Чехова.
- Степун Ф. А.: 1962, *Встречи*, Мюнхен: Товарищество Зарубежных Писателей.
- Степун Ф. А.: 2012, *Мистическое мировидение. Пять образов русского символизма*, пер. Г. Снежинская, Е. Крепак, Л. Маркевич, Санкт-Петербург: «Владимир Даль».
- Тесля А.: 2012, *Последний символист*, <http://gefter.ru/archive/7082#up3> [доступ: 31.07.2019].